

*О. В. ШУБА, д-р політ. наук
(Апарат Верховної Ради України, м. Київ)*

ДІАЛОГ — ШЛЯХ ДО ЄДНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Наукові праці МАУП, 2003, вип. 5, с. 46–52

Схильність до конфлікту властива багатьом суспільствам у різних сферах — суспільно-політичній, етнонаціональній, релігійній та ін. Нині конфліктність в українському суспільстві найбільше проявляється у релігійному середовищі, передусім між православними церквами: Українською православною церквою, Українською православною церквою — Київський патріархат та Українською автокефальною православною церквою.

Причин міжцерковного конфлікту та протистояння чимало: одні з них дістались у спадок від минулого, інші породжені сучасним розвитком українського суспільства.

Частина проблем виникла з вини самих церков, їхніх керівників, інші з'явилися не без участі позацерковних сил — посадових осіб, впливових політиків, політичних партій і рухів, громадських організацій.

Зважаючи на те, що суспільно-політичні погляди віруючих нерідко виявляються у релігійній формі, політичні сили проявляють значний інтерес до релігійно-церковних інституцій. Апелюючи до них, їх авторитету, вони намагаються тим самим розширити соціальну базу та зміцнити свої позиції.

Проте не лише політики намагаються використовувати релігійні організації, а й самі церкви, ієрархи, духовенство, звичайні віруючі нерідко виявляють досить високу політичну активність. Вони не тільки не чинять спротив втягуванню їх у політику, а навпаки, самі добровільно прилучаються до неї. Деякі з церков відкрито співпрацюють з тими чи іншими партіями, виступають під їх знаменами і гаслами, підтримують їх кандидатів у депутати тощо.

Таким чином, політизація релігії, яка виявляється у постійному впливі полярних політичних сил на віруючих та виступах конкретних церков на боці тих чи інших партій і рухів, призводить до загострення міжцерковного конфлікту в Україні.

У зв'язку з наявністю історичного переплетіння і взаємодії релігійних елементів з етнічними конфлікт між православними церквами в Україні має не лише політичне, а й відчутне етнонаціональне забарвлення. Він виявляється у боротьбі українських церковних сил із антиукраїнськими, патріотичними із антипатріотичними.

З початком демократизації українського суспільства та розгортанням національно-визвольного руху інтереси Українського екзархату Російської православної церкви зіткнулися з інтересами відроджуваної Української автокефальної православної церкви. Однією із суттєвих причин цього зіткнення було різне ставлення до національного відродження, хвиля якого підіймалася в Україні.

Відчувши на собі розмах національно-визвольного руху, опинившись перед загрозою послаблення та втрати впливу на українське православ'я, Російська православна церква пішла на деякі поступки. Першим кроком на цьому шляху було перейменування Українського екзархату в Українську православну церкву.

Проте "зміна вивіски" та часткове розширення суверенітету Української православної церкви не зняли напруженості у відносинах між українським і російським православ'ям. Залишаючись у юрисдикції Московського патріархату, Українська православна церква не вписувалась у національно-відроджувальний процес. Не всі

її прихильники на той час проймалися національною ідеєю, а керівництво, як і раніше, орієнтувалося на політичні сили, що виступали за збереження Радянського Союзу.

Проголошення незалежності України не могло не позначитися на орієнтаціях віруючих та релігійних організацій. Послідовники і прихильники Української православної церкви (звичайні парафіяни, священники, ієрархи) теж поступово почали схилитися до української національної ідеї. 25 червня 1992 року на Всеукраїнському православному Соборі частина Української православної церкви об'єдналася із частиною Української автокефальної православної церкви, утворивши третю церкву — Українську православну церкву — Київський патріархат, яка відразу почала претендувати на роль всеукраїнської релігійної інституції. Це внесло у міжправославні стосунки ще більшу напруженість.

Міжцерковний конфлікт тримає нині у напруженні українське суспільство, створює незручності не лише для діяльності релігійних організацій, нормального задоволення віруючими своїх релігійних потреб, а й гальмує процеси національно-духовного відродження та утвердження української державності.

Нині основні суперечності між українськими православними церквами зумовлені такими причинами:

- підпорядкованістю різним центрам;
- розбіжностями у поглядах на проблему об'єднання церков в єдину Помісну православну церкву та отримання нею автокефалії;
- орієнтацією на різні суспільно-політичні сили;
- нерівномірністю впливу в різних регіонах України;
- наявністю ієрархічного протистояння;
- вживанням різних мов у богослужбовій практиці;
- різною оцінкою ролі і місця православ'я в історії України.

Серед найпринциповіших і найскладніших проблем сучасного українського православ'я є визначення засад об'єднання церков та пошук найоптимальніших моделей досягнення автокефалії.

В умовах сучасних реалій, які склалися у православному середовищі, можливі кілька сценаріїв поєднання українських церков. Перший можна умовно назвати поетапним об'єднанням, другий — одночасним.

На першому етапі могли б попередньо об'єднатися Українська автокефальна православна церква та Українська православна церква — Київсь-

кий патріархат; на другому — новоутворена структура з Українською православною церквою.

На шляху об'єднання Української православної церкви — Київський патріархат і Української автокефальної православної церкви немає істотних об'єктивних перешкод. Між ними не існує ні догматичних, ні культових відмінностей, а також розходжень у розумінні української національної ідеї, ставленні до української державності. Основою їх об'єднання мало б стати повернення до апостольських церковних засад, впровадження в життя церкви принципу соборності та демократизація релігійно-церковного життя.

Перший етап об'єднання міг би бути реалізованим за умови організації і плідного проведення попереднього міжцерковного діалогу між Українською православною церквою — Київський патріархат та Української автокефальною православною церквою, у процесі якого було б досягнуто принципової домовленості щодо попереднього проведення ними Соборів окремо, а потім — спільного, об'єднаного Собору.

Реалізувавши першу частину поетапного варіанту об'єднання, можна було б досягти таких цілей:

- мати в Україні не три (як зараз), а дві православні церкви;
- ліквідувати ворожнечу і протистояння між прихильниками цих церков;
- вирішити питання сфер впливу, храмів і майна;
- об'єднати навколо цієї церкви національно свідомих громадян України;
- послабити і повністю зняти ієрархічне протистояння;
- створити спільний патріархат, обрати Патріарха чи тимчасово встановити синодальну форму правління церквою.

У процесі такого об'єднання можна було б розв'язати чимало релігійно-церковних проблем, але далеко не всі. Новоутворена церква, як і її частини, залишилася б запрограмованою на стійку міжнародну ізоляцію від православного світу.

За умови утворення на базі Української православної церкви — Київський патріархат та Української автокефальної православної церкви єдиної національної релігійної організації можна було б робити наступні кроки на шляху поетапного об'єднання українських церков.

Реалізація другого варіанта — одночасного об'єднання церков — можлива на Всеукраїнському об'єднаному православному Соборі, на

якому були б розв'язані такі важливі питання українського православ'я:

- об'єднання трьох гілок українського православ'я в одну церкву, встановлення її офіційної назви та визначення форми управління нею;
- значне зміцнення православ'я, подолання його регіоналізації, охоплення впливом віруючих на всій території України;
- приєднання до єдиної Помісної церкви українських зарубіжних православних церков.

Одним з варіантів досягнення мети — утворення єдиної Помісної церкви в Україні — могло б бути “приєднання” одних церков до інших. Розгляд цього варіанта потребує передусім виявлення, аналізу та зіставлення сильних і слабких позицій кожної з гілок українського православ'я, оскільки “приєднання” передбачає успадкування їх майбутньою єдиною Помісною православною церквою.

До сильних позицій Української православної церкви належить її канонічний статус. Канонічність церкви — це, мовою політології, питання її легітимності. Канонічна церква, як і легітимна влада чи держава, — це визнана як всередині країни, так і світовим співтовариством інституція. За канонами православ'я та традиціями, що склалися, церкві, яка претендує на законне утворення та існування, незалежність має бути офіційно дарована тією церквою, від якої вона відходить. Крім того, вона повинна отримати визнання інших Помісних православних церков світу.

Крім канонічності Українська православна церква має ще й інші активи, зокрема достатню стабільність, необхідні структури, вплив на значну кількість населення, необхідну забезпеченість церковними кадрами. Якраз це й дає їй підстави ставити питання про “приєднання” до неї інших українських православних церков.

Водночас ця церква має досить слабкі позиції — відсутність в Україні власного духовного центру і підпорядкування Московському патріархату.

Але в разі об'єднання всіх гілок українського православ'я на платформі Української православної церкви всьому українському православ'ю доведеться визнати Московський патріархат своїм духовним центром і чекати від нього надання автокефалії.

Сильними позиціями двох інших українських церков — Української автокефальної православної і Української православної церкви — Київський патріархат є їхня національна зорієнтованість, прихильність духовенства і мирян до

української національної ідеї, сприяння розбудові української державності, утвердженню патріотизму. Хоча ці характеристики церков є не стільки релігійними, скільки політичними, проте вони мають важливе значення для української держави і суспільства.

На відміну від Української православної церкви їм бракує канонічності, внутрішньої монолітності, забезпеченості культовими приміщеннями, впливу на всій території України.

У результаті “приєднання” Української православної церкви — Київський патріархат та Української автокефальної православної церкви до Української православної церкви можна було б розв'язати такі проблеми:

- створити в Україні одну Помісну православну церкву;
- подолати протистояння між православними віруючими;
- офіційно порушувати питання про її визнання Російською та іншими православними церквами світу.

Водночас не можна не враховувати можливих негативних наслідків реалізації такого варіанта, зокрема виникнення суперечностей у церкві між канонічно і самочинно висвяченими ієрархами, між національно зорієнтованими і проросійськи налаштованими ієрархами, священнослужителями та звичайними віруючими, невизнання церкви зарубіжними українськими православними церквами.

Можливий також інший варіант “приєднання” Української православної церкви до структури, утвореної на основі об'єднання Української автокефальної православної та Української православної церкви — Київський патріархат. Таке “приєднання”, по-перше, стало б основою для створення єдиної Помісної православної церкви в Україні, по-друге, надало б всьому українському православ'ю більшої національної орієнтації, по-третє, вивело б Українську православну церкву з-під юрисдикції Московського патріархату, по-четверте, значно послабило б політичний вплив Росії на Україну, по-п'яте, стало б передумовою для виходу українського православ'я на контакти зі світом.

Обидва варіанти “приєднання” є досить складними для практичного втілення, оскільки Українська православна церква боїться втратити у процесі їх реалізації свій канонічний статус та опинитися перед загрозою нового розколу, а Українська православна церква — Київський патріархат та Українська автокефальна православна церква — незалежність та національне спря-

мування. Крім того, Українська православна церква може погодитися на варіант “приєднання” до неї інших церков за умови дотримання канонів: покаяння в індивідуальному порядку духовенства за перебування у розколі та неучасть у переговорному процесі Патріарха Української православної церкви — Київський патріархат Філарета (Денисенка), якого вона вважає позбавленим сану.

Як бачимо, об'єднання православних в Україні, створення єдиної Помісної православної церкви та отримання нею автокефалії до простих проблем не належить. Важливо, щоб, незважаючи на різний нинішній статус церков, кількість їх прихильників та служителів культу, культових споруд, майна, це об'єднання відбувалося на паритетних засадах. Це має бути не просто “об'єднання” чи “приєднання”, а органічне злиття всіх паралельних українських православних структур в одну церкву, у якій були б нерозривно поєднані канонічні переваги однієї із національно спрямованістю інших. Важливо також, щоб у процесі утворення нової церкви позитивні риси жодної з гілок українського православ'я не розгубилися, а стали її спільним надбанням.

Звичайно, про реалізацію жодного з варіантів досягнення єдності православних України не може бути й мови без наявності доброї волі керівників церков, духовенства та звичайних віруючих, без державного сприяння та широкого загальнонаціонального руху на підтримку цього процесу.

Проте об'єднання православних церков є вкрай необхідним з огляду як на релігійні, так і національні інтереси України, оскільки об'єднання православних церков, безперечно, сприяло б як внутрішній консолідації нації, так і зміцненню міжнародного авторитету української держави.

Об'єднання православних церков в Україні вплинуло б також на стан українських церков у діаспорі. Адже за ситуації, що склалася в українському православ'ї, вони не завжди можуть правильно зорієнтуватися та остаточно визначитися, з якою із материкових церков встановлювати контакти, іти на зближення та об'єднання.

Слід зважати на те, що за наявності в Україні значної частки етнічних росіян та русифікованих українців, представників інших національностей, які політично та інформаційно все ще орієнтуються на Росію, а релігійно — на Московський патріархат, реалізація будь-якого варіанта об'єднання українських церков та отримання автокефалії навряд чи дасть можливість уникнути

російської церковної структури в Україні. Якою вона буде — Російською православною церквою в Україні чи Українським екзархатом Російської православної церкви, визначити нині нелегко, проте неважко передбачити, що структура ця буде і чисельною, і потужною.

Зазначимо, що питання про статус православ'я в Україні майже завжди мало не лише суто релігійний, а й політичний зміст. Якщо у римокатолицизмі, греко-католицизмі та протестантизмі незалежність держави або народу майже не ідентифікується з церковною самостійністю, то у православ'ї ця тенденція проглядається досить чітко.

У зв'язку з тим, що Україна на шляху до своєї державності постійно наштовхувалась на численні політичні перешкоди, тривалим і суперечливим був рух її церкви до незалежності. Статус України як держави і становище її церкви були настільки взаємопов'язаними, що доки вона не мала власної держави, доти проблематичним лишалося питання про церковну самостійність та автокефальність. Ось чому автокефальний рух в Україні завжди мав політично-національне спрямування. Політична і релігійна програми прихильників автокефалії були чіткими і зрозумілими: Україна повинна мати як державну, так і церковну незалежність. Бажання національно налаштованих українців та автокефалістів мати власну церкву в незалежній Українській державі було настільки сильним, що не раз штовхало їх на порушення церковних канонів при створенні церкви, висвяті ієрархів тощо.

Українська православна церква, наприклад, як структура доволі традиціоналістська і консервативна, зважаючи на особливості регіонів свого впливу, етнонаціональний склад та політичні уподобання своїх послідовників, не може прийняти нав'язувані їй позацерковними силами надто швидкі темпи українізації та модель отримання автокефалії. Церковні ієрархи розуміють, що поспішне та самочинне проголошення церкви незалежною від Московського патріархату створить додаткові перешкоди на шляху до канонічної автокефалії, поставить її у таке ж скрутне становище, в якому опинилися дві інші — Українська православна церква — Київський патріархат та Українська автокефальна православна церква. Тому керівництво Української православної церкви твердо стоїть на позиціях об'єднання церков виключно на канонічних засадах.

Намагання керівництва Української православної церкви діяти відповідно до православних

канонів завжди були об'єктом критики національно-радикальних політичних сил, які негайно і будь-що хотіли б здобути повну незалежність від Московського патріархату. Але штучне підштовхування до автокефалії користі церкві не дає.

Українська православна церква намагається здобути автокефалію, але не за будь-яку ціну, а канонічно, тобто згідно із встановленими правилами. Справді, природа церкви, її традиції вимагають, щоб питання про автокефальність вирішувались одночасно з питанням про канонічність. Для церкви канонічна автокефалія набагато важливіша, ніж просто незалежність.

Україні як державі теж потрібна сьогодні не будь-яка церква, а канонічна, спроможна здолати внутрішні суперечності та міжнародну ізоляцію, посісти належне місце у диптиху (традиційному переліку православних церков світу) і стати рівною серед інших Помісних церков. Єдина канонічна автокефальна соборна апостольська Українська православна церква могла б стати дієвим інтегратором українського суспільства, духовним його атрибутом. Церква з канонічно нормованим статусом сприяла б досягненню національної злагоди в Україні, підвищенню міжнародного авторитету держави, інтеграції у міжнародне співтовариство.

Події, що відбуваються у православному середовищі протягом останніх років, засвідчують, що прийнятної моделі єднання церков поки-що не знайдено, відтак терміни їх об'єднання і отримання автокефалії залишаються невизначеними. Деякі аналітики, розмірковуючи над цими проблемами, взагалі доходять невтішного висновку про неможливість об'єднання православних церков взагалі.

Одне із найтяжчих випробувань, яке чекає на Українську православну церкву, — це надання їй автокефалії Російською православною церквою. Адже Московський патріархат має в Україні значні інтереси, якими він добровільно навряд чи поступиться.

Розглядаючи проблему шляхів, механізмів та перспектив подолання міжцерковного конфлікту в Україні, слід враховувати, що він постійно живиться невирішеністю питання про церковну власність — храми, культові приміщення та майно. Нестача приміщень для відправи богослужінь, взаємні майнові претензії релігійних громад є суттєвими причинами конфліктності. Тому поки остаточно не буде вирішене питання із забезпеченням культовими спорудами, ймовірність конфліктності в релігійному середовищі зберігатиметься.

Розробляючи проекти подолання міжцерковного конфлікту в Україні і об'єднання православних церков, слід пам'ятати, що його постійно живило і живить нині ієрархічне протистояння між керівниками, формальними і неформальними лідерами церков.

Міжцерковне протистояння в Україні, яке по суті переведене у площину відносин між ієрархами, стало настільки персоніфікованим, що його без перебільшення можна назвати конфліктом осіб. Він виявляється у боротьбі ієрархів за владу, за найвищі посади у церкві, прихильність до них державних діячів, впливових політиків, авторитет серед віруючих.

Відтак у процесі розробки варіантів подолання міжцерковного конфлікту дуже важливо домогтися усунення протистояння передусім на рівні керівників церков та інших впливових ієрархів. Адже без їхнього особистого порозуміння та примирення неможливе примирення церков. Розсудливість у діях і вчинках, угамування власних амбіцій, взаємні поступки, прощення, покаяння є необхідними умовами досягнення як міжцерковної, так і національної злагоди в українському суспільстві. Важливо, щоб вони не на словах, а реальними діями виявляли прагнення до взаємного порозуміння, а інтереси релігії, церкви та віруючих ставили вище своїх особистих. Хоча церковні керівники останнім часом зробили чимало публічних заяв про необхідність примирення та об'єднання православних в Україні, проте практичних кроків назустріч один одному поки що, на жаль, майже не зроблено.

Велика роль у розв'язанні конфліктів між віруючими належить також священнослужителям різного рівня. Як правило, духовні пастирі мають значний авторитет серед парафіян, деякі з них одержують підтримку місцевих органів влади. Вплив духовних пастирів на перебіг подій у релігійному, а також у громадсько-політичному житті конкретних населених пунктів є досить вагомим. Від їхніх поглядів, позицій та дій значною мірою залежить налагодження нормальних міжцерковних відносин, передусім на рівні парафій.

Практика засвідчує, що там, де між місцевими священниками різних церков чи конфесій існують добрі, толерантні стосунки, такими ж є відносини і між віруючими. І навпаки, де немає порозуміння між служителями культу, там немає злагоди й між парафіянами.

Шукаючи шляхів врегулювання міжцерковного конфлікту, слід зважати на те, що він найбільшою мірою виявляється на рівні звичайних

віруючих. Міжцерковні суперечки стали однією із форм масового протистояння людей у суспільстві, які призводять до порушення громадського спокою у певному регіоні чи населеному пункті. Зовнішнім виявом цього конфлікту є постійні сутички віруючих між собою та з органами правопорядку.

Останнім часом перебіг політичних та релігійних подій відбувався настільки стрімко, що звичайні віруючі, чимало яких і досі переобтяжені старими стереотипами мислення та поведінки, не завжди вміють порозумітися у ситуації, переглянути свої погляди, змінити уподобання, як це роблять їхні духовні наставники. Віруючі часто не знають, кого підтримувати, за ким іти. Деякі з них взагалі відходять від православ'я, шукаючи істину та шляхи спасіння в інших релігіях.

Конфліктогенність релігійного середовища України, особливо на побутовому рівні, має певне соціально-психологічне підґрунтя: наявність економічної кризи у державі, безробіття, зниження життєвого рівня людей, високий рівень злочинності. Хоча звичайні віруючі найчастіше стають жертвами міжцерковних конфліктів, їхньої ролі у розв'язанні цієї проблеми недооцінювати не можна.

У послабленні міжцерковного напруження на побутовому рівні дійовими могли б стати викоринення прозелітизму, відмова від будь-якого зовнішнього тиску при виборі віруючими конфесійної орієнтації та церковної належності. Вивільнену енергію парафіян можна було б спрямувати на розбудову церков, відродження національної культури, духовності та моральності, благодійну діяльність.

Один із шляхів припинення ворогування на релігійному ґрунті полягає у подоланні конфесійного егоїзму і нетерпимості, що постійно його живлять. У багатоконфесійному й поліконфесійному політизованому українському суспільстві іншого принципу, який міг би бути покладений в основу відносин між людьми, ніж толерантність, немає. Вона є антиподом нетерпимості, важливою рисою людських взаємин, виявом культури спілкування.

Оскільки у радянському суспільстві протягом десятиліть люди виховувались у дусі нетерпимого ставлення до поглядів, які відрізнялися від офіційного, нині особливо актуалізуються такі питання, як формування світоглядного, політичного, релігійного плюралізму, повага до поглядів, переконань та церковних уподобань інших лю-

дей. Без суспільної толерантності не може бути ні національної, ні релігійної злагоди в суспільстві. Поки громадяни України цього не усвідомлять, міжконфесійні суперечки і ворожнеча між ними триватимуть.

Результативними у плані міжцерковного порозуміння і примирення є участь віруючих різних церков у громадсько значущих заходах, проведення спільних богослужінь. Необмежені можливості для співпраці церков, духовенства, віруючих з'являються на ниві соціального служіння, благодійної та милосердної діяльності.

Нормалізація релігійно-церковного життя в Україні потребує співпраці впливових релігійних діячів з представниками владних структур, політологами, релігієзнавцями, правниками, істориками. Поєднуючи їхні знання і досвід, можна визначити шляхи і розробити механізми подолання міжцерковного конфлікту.

Однією з необхідних умов позбавлення міжцерковної конфронтації в українському суспільстві є неухильне забезпечення принципу рівності релігій перед законом, припинення підтримки державними органами, посадовими особами окремих конфесій, створення церквам однакових умов для популяризації віровчення і культу, використання радіо- та телебачення, проведення благодійної діяльності.

Позбавлення політичного та конфесійно-церковного суб'єктивізму, церковних уподобань службових осіб щодо тієї чи іншої конфесії можливе лише за умови всебічного дотримання принципу відокремлення церкви від держави, забезпечення кожному громадянину України у повному обсязі права на свободу совісті.

Нині більшість авторитетних політиків і вчених збігаються у поглядах на тому, що засобом досягнення суспільної стабільності в умовах поліетнічності і поліконфесійності може бути лише толерантний діалог. Звичайно, з допомогою самої толерантності не можна розв'язати проблему конфліктності в релігійному середовищі, проте її наявність — неодмінна умова цього. Важливим кроком на шляху до врегулювання міжцерковного конфлікту та досягнення національної злагоди був підписаний у 1997 році главами та представниками найвпливовіших в Україні християнських релігійних організацій "Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах".

Проаналізувавши проблеми та перспективи врегулювання міжцерковного конфлікту як важ-

ливої умови досягнення суспільно-політичної стабільності та міжнаціональної злагоди в Україні, можна дійти таких висновків:

1. Протистояння на релігійному ґрунті, яке охопило не лише найвпливовіших церковних діячів, звичайних служителів культу, мільйони віруючих, а й політиків, позначається на різних сферах життя українського суспільства. У ньому тісно переплелися чинники об'єктивні і суб'єктивні, внутрішні і зовнішні, історичні і сучасні, теоретичні і практичні аспекти, релігійні і світські, конфесійні й етнонаціональні, особисті й загальнодержавні. Без розв'язання міжцерковного конфлікту Україна не зможе досягти громадянської злагоди та гарантованої суспільної стабільності.

2. Зважаючи на те, що суперечки на релігійному ґрунті завжди були гострими і тривали-

ми, марно сподіватися на їх безболісне і швидке розв'язання. Наскільки тривалим у часі було зародження конфлікту, настільки затяжним буде і вихід з нього, тим більше, що нині прийнятної для всіх гілок православ'я моделі єднання церков та здобуття автокефалії поки що не знайдено.

3. Ситуація в українському православ'ї нині досить складна, напружена, але не безнадійна. Її можна поліпшити шляхом відходу від зовнішнього споглядання на неї, виявлення глибинних причин конфліктності, всебічного аналізу всіх аспектів міжцерковного протистояння, розробки та реалізації комплексної програми сприяння подоланню міжцерковних конфліктів і гармонізації міжконфесійних відносин, уникаючи при цьому нових помилок у проведенні релігійної політики.